

ЎЗБЕК ТИЛИДА АРХИТЕКТУРА ВА ҚУРИЛИШ ТЕРМИНЛАРИНИНГ СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Собиров Отабек Қодирович

АДУ ўқитувчиси

E-Mail: otabeksobirov774@gmail.com +998912889077

Шокиров Шерали Иброхимович

АДУ профессори

E-Mail: sheralis790@gmail.com +998945594949

Аннотация: *Архитектура ва қурилиш соҳасига оид терминларнинг шаклланиши, ривожли ва тараққиёт босқичлари соҳа терминишунослигининг такомиллашувида муҳим омиллардан биридир. Давр илмий-техника тараққиёти, иқтисодий-сиёсий ва лисоний омиллар когнитив лингвистиканинг таржимашунослик аспектида ўзбек тиллари таржима назариясига асосланиб, соҳага оид терминлар таркибини муҳим ва долзарб масалалардан бири сифатида тадқиқ қилишни тақозо этмоқда.*

Калит сўзлар: *Архитектура, термин, терминология, тушунча, лексик бирлик*

Аннотация: *Формирование, развитие и этапы развития терминов, относящихся к области архитектуры и строительства, являются одним из важных факторов совершенствования отраслевой терминологии. Научно-техническое развитие периода, экономические, политические и лингвистические факторы требуют исследования состава терминов, относящихся к данной области, как одного из важных и актуальных вопросов переводческого аспекта когнитивной лингвистики на основе теории перевода узбекских языков.*

Ключевые слова: *Архитектура, термин, терминология, понятие, лексическая единица.*

Annotation: *The formation, development and stages of development of terms related to the field of architecture and construction are one of the important factors in the improvement of field terminology. Scientific and technical development of the period, economic, political and linguistic factors require the research of the composition of terms related to the field as one of the important and urgent issues in the translational aspect of cognitive linguistics based on the translation theory of Uzbek languages.*

Key words: *Architecture, term, terminology, concept, lexical unit*

Инсон фаолиятининг қадимий ва нафис соҳаларидан бири бу архитектурадир. Архитектурага таъриф бермасдан аввал "архитектура" сўзининг келиб чиқишига назар ташлайлик. Сўз илдизи "тектура" қурилиш санъати маъносини бериб, "архи" қўшимчаси эса олий, юқори даражада деган маънони билдиради. Демак "архитектура" — қурилишнинг юқори босқичи, яъни олий даражадаги қурилиш демакдир. Айнан шу маънода "архитектор" ўзбек тилидаги "меъмор" сўзига яқин туради. Шунинг учун ҳам архитектурага нисбатан меъморчилик атамаси кенг ишлатилади [2. 2000. Б.17]. Архитектура қурилиш санъатининг олий даражаси, бироқ ҳар қандай қурилишни ҳам архитектурага тенглаштириш ёки ўхшатиш мумкин эмас. Чунки қурилиш жуда кенг қамровли сўз бўлиб, архитектурага мос бўлмаган айрим соҳаларни ҳам ўз ичига олади. Масалан, темир йўл қурилиши, ер ости қувурлари ёки шахталар қурилиши ва ҳоказо. Демак, ҳар қандай қурилиш ҳам архитектура бўла олмайди, лекин ҳар қандай архитектура негизида авваламбор қурилиш ётади. Қурилишнинг архитектурага айланиши учун у юқори даражадаги санъат намунаси ёки асари тарзида яратилиши керак. Архитектурани инсон амалий фаолиятининг бошқа турларидан, шу жумладан, қурилишдан фарқи шундаки, у фойдалилик масалаларидан ташқари муайян тарихий ва ижтимоий-маънавий муҳит ва давр эҳтиёжларини қондирувчи мафкуравий ва бадиий эстетик вазифаларни ҳам бажаради. Д.Асқарова томонидан ушбу атамага қуйидагича таъриф берилган: "Архитектура унинг ҳозиргача қабул қилинган таърифи шундай:

архитектура — инсон ва жамият фаолияти, инсоннинг маиший турмуши, меҳнати, умуман ҳаёти учун фазовий муҳит яратиш санъатидир” [3. 2005. Б. 23]. Бу ерда "фазовий" дейилганда космосни эмас, балки ер сатҳи устида қуриладиган объектлар жойларни назарда тутади. Бундай фазовий муҳит ёпиқ ёки очик бўлиши мумкин. У чегараловчи, белгиловчи (девор, том, тусиқ, панжара, дов— дарахт, тош каби) структуралар ёрдамида ташкил этилади. Масалан, Тошкентдаги "Мовий гумбазлар" қахвахонаси ёки унинг ёнидаги чойхона бинолари ғишт, бетон ва ойна, тусиқ—девор, пол ва том (гумбаз ҳам томнинг бир тури) ёрдамида атрофдан чегараланиб, ёпиқ фазовий муҳит ҳосил этилган. Бу ердаги хиёбонда ток ва сўри остида ҳам қисман чегараланган муҳит ҳосил қилинган. Бундан фарқли ҳолда чойхона олдидаги суфа—сурилар горизонтал текислик бўйича очик муҳитга ажратилган. Сайр йўллари ҳам очик муҳитдир. Улар дарахт, бута, майса, плита, тош, сув бассейни, фаввора кабилар ёрдамида режаланган. Яна шуни айтиш жоизки, “архитектура” ўзининг яратилиши жиҳатидан икки маънода ишлатилади, биринчидан, инсон ижодий фаолиятининг соҳаси маъносида ва иккинчидан, шу фаолиятнинг маҳсули маъносида.

Архитектуранинг мақсади ва вазифалари. Инсонларнинг яшаши, ишлаши ва дам олишига мўлжалланиб ташкиллаштирилган маконни ёки муҳитни шакллантириш архитектуранинг бош вазифасидир. Бироқ, унинг вазифаси бу билан чекланмайди. Маълумки, ҳар қандай муҳит одамлар руҳиятига, онгининг шаклланишига таъсир кўрсатади. Чунки архитектурада қўлланиладиган ҳажмий шакллар, моддий муҳит бирон бир жозибали кўринишга ёки ахборотга эга бўладикки, улар одамлар дидига, онгига ижобий ёки салбий таъсир этиши мумкин. Архитектуранинг вазифасига ана шу муҳитда инсонлар учун ўзига хос қулайлик ва шинамлик яратишгина эмас, балки инсоннинг гўзалликка бўлган эҳтиёжини қондириш, у яшаётган жамият маданий ҳаёти, халқчил миллий анъаналари ва илғор эстетик туйғуларини ўзида акс эттириш каби вазифалар ҳам киради.

Архитектура инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиради. У инсоният жамияти яшаш ва дам олиш воситаларининг қанчалик зарурий қисмлари (тураржой уйлари, жамоат бинолари, боғ ва парклар, хиёбонлар ва бошқалар)дан таркиб топса, худди шунчалик ишлаб чиқариш воситалари (завод ва фабрикалар, электр ва иссиқлик станциялари, ишлаб чиқариш корхоналари)дан ҳам таркиб топади. Умумий маънода архитектура - бу инсониятнинг яшаши ва фаолияти учун сунъий шакллантириладиган, амалий ва маънавий эҳтиёжларга мўлжалланган моддий муҳитлар тизимидир. Аини пайтда, архитектура бу санъат ҳамдир. Шу боисдан архитектурада муайян ҳаёт тарзи, давр тафаккури ва талаби, муайян эстетик ва мафкуравий эҳтиёжлар, ғоялар мажмуаси ўзининг моддий ва бадиий ифодасини топади. Архитектура кўп қирралидир. У муайян вазифаларга мўлжалланиб ташкиллаштирилган ички муҳитли бинолар, бинолар ансамбли ва комплекси, шаҳарлар, қишлоқлар, махсус ташкиллаштирилган ташқи очик муҳитлар (кўчалар, майдонлар, истироҳат боғлари, парклар, маҳаллалар, даҳалар)дан ташқари ички муҳитга эга бўлмаган, бироқ очик муҳитни ташкиллаштиришга хизмат кўрсатувчи иншоотлар ва мўъжаз меъморий шакллар (монументлар, обелисклар, тасвирий ойналар, кўприклар, йўллар, соҳиллар, путепроводлар, транспорт развязкалари, фавворалар, зинапоялар, тўсиқлар ва ш.к.) ҳамдир. Ана шу нуқтаи назардан олиб қараганда архитектура жамиятнинг ижтимоий, ишлаб чиқариш ва мафкуравий эҳтиёжларидан вужудга келгувчи моддиятдир. Айнан ана шу эҳтиёжлар архитекторлар олдида аниқ вазифалар кўяди. Яратилган архитектура жамият ва унинг маълум бир даврининг моддий ва маънавий маданиятини белгилайди, ўзида акс эттиради. Архитектуранинг ўзига ҳос хусусиятлари мавжуд. Буни яққол тушуниш учун уни бошқа санъат турлари билан таққослаб кўриш мақсадга мувофиқдир. Архитектура рассомчилик ва хайкалтарошлик каби борлиқни конкрет кўринишда тасвирловчи санъат эмас. Архитектура ифодали бунёдкорлик санъатдир. У борлиқни умумлаштирилган ҳолда ифода этади. Қайсидир даражада синф, жамият ёки бутун бир даврнинг

Ғояларини ўзида акс эттиради. Рассом чизиқ ва буёқ ёрдамида икки координат ўлчамга —эни ва бўйига эга бўлган текисликда асар яратади, ўзи танлаган мавзуни график услубда ёки ранглар мажмуасида ифода этади ва тасвирлайди. Ҳайкалтарош уч координатли — эни, бўйи, баландлиги бўлган ҳажмлардан фойдаланади. Ҳайкалтарошлик рассомчиликдан жиддий фарқ қилиб, асар картина текислигида эмас, балки асосан ҳажмлардан фойдаланиб ифода этилади. Томошабин ҳайкални нафақат бир томондан балки ҳамма томондан, ҳам томоша қилиш мумкин. Бироқ, ҳайкалтарошликда ҳам рассомчиликдаги каби ифодаланаётган мавзу қурилмайди, ҳажмий шаклда бўлса-да, барибир тасвир этилади. Шунинг учун ҳам бундай санъат турлари тасвирий санъат деб аталади. Архитектура асарида ўша уч координатага яна тўртинчиси — вақт координатиси ҳам қўшилади. Вақт координатиси архитектуранинг нафақат ташқи, балки ички кўринишларида ҳам ифодаланади. Томошабин архитектура асарини ташқи томонлардангина эмас, балки унинг ички кўринишларини ҳам томоша қилиш имкониятига эга бўлади.

Архитектуранинг ички кўринишлари ёпиқ ва ярим ёпиқ ички муҳитдан иборат бўлиб хоналар, рахровлар (коридор), рекреациялар, заллар, террасалар, айвонлар, ички ҳовлилар, қаватларни боғловчи зинапоялар ва шу кабилардан ташкил топади. Демак, архитектура асари ижтимоий даврнинг муайян бир функциясини бажаришга мўлжалланган бўлиб, унда ҳайкалтарошликка қараганда нафақат ташқи ҳажмдан, балки ички фазовий муҳитлардан ҳам кенг фойдаланилади. Архитектуранинг ана шу муайян ички функциялари мажмуаси унинг ташқи кўринишида ўз ифодасини топади. Бошқача қилиб айтганда, архитектура ички ва ташқи сунъий муҳитлар, ҳажмлар ва шаклларнинг йиғиндисидан ташкиллаштирилган ва уларнинг ўзаро уйғунлашган бирикмасидан тузилиб очик муҳитда бунёдкорлик санъати асарининг намунаси тарзида вужудга келади. Бундай асарни инсон идрок қилиш учун бир жойдан иккинчи жойга силжиши, ҳаракатда

бўлиши, юриши керак. Бу эса маълум вақт ичида ўтади ва шу сабабдан ҳам архитектура координаталарининг сони тўртта дейилади.

Архитектуранинг бир - бири билан чамбарчас боғланган уч жиҳатлари мавжуд. Булар мустаҳкамлик, фойдалилик ва бадийликдир. Бошқача қилиб айтганда архитектура асарига қуйидаги талаблар қўйилади: биринчидан, архитектура асари инсоннинг фойдаланишига қулай бўлсин, қандай мақсадда қурилган бўлса шу мақсадни тўла адо этсин; иккинчидан - асар ўз—ўзини ва унга қўйилган юкни кўтара оладиган, ташқи муҳит ва табиат таъсирларига" чидаш берадиган бўлсин - ва учинчидан, асар кўриниши таъсирли, инсонни тўлқинлантирадиган унга завқ берадиган бўлиши керак. Бу уч жиҳатни дастлаб антик давр архитектори ва муҳандиси Марк Витрувий англаган эди. Унинг таъбирича, "ҳар нарса (гап архитектура асари тўғрисида кетаяпти) мустаҳкамликни, фойдани ва гўзалликни назарда тутган ҳолда қилиниши керак". Бу ерда "мустаҳкамлик" конструктив жиҳатни, "фойда" — функцияни, "гўзаллик" эса — эстетик жиҳатни ифодалайди. Мазкур уч жиҳатларнинг ўзаро муносабати бири бошқасига ҳалал бермайдиган даражада уйғун ва муштарак бўлиши керак. Масалан, архитектуранинг конструктив жиҳати унинг функциясига ёки эстетикасига зид бўлмаслиги лозим ва ҳоказо. Баъзи тадқиқотчилар зикр қилинган уч жиҳатга яна тўртинчисини яъни иқтисодни ҳам қўшадилар, Ҳақиқатан ҳам иқтисодий талаб жуда муҳимдир. Лекин бошқа тадқиқотчилар уларга, бизнингча асосли равишда эътироз билдирадилар. Уларнинг фикрича, иқтисодий талаб ўша уч талабларнинг замирида ётади. Яъни архитектура асари, масалан, бино ўз вазифасини мукамал адо этиши учун муҳит яратишда ортиқчаликка йўл қўйилмаслик лозим бўлади. Бино мустаҳкам бўлсин деб унинг қурилмаларини, масалан деворни бекорга қалин қилмаслик керак. Бино чиройли бўлсин деган мақсадда ортиқча безакка, бачканаликка йўл қўймаслик зарур ва ҳаказо.

Архитектура санъатни, техникани ва фанни ўзида бирлаштирган соҳадир. Сифатли архитектура асари яратилиши учун нозик дид, мукамал қурилиш

машиналари, қурилиш материаллари ва ҳоказо, аниқ ҳисоб — китоб ва ишчи кучи, қурувчилар сафарбар этилади. Архитекторларнинг ижодий доираси ниҳоятда кенгдир. Меъморчиликда автобус бекати, дўкон, фавора каби "кичик меъморий шакллар" деб аталмиш жажжи қурилмалардан тортиб то йирик бино ва майдонлар, бутун шаҳар-қишлоқлар ва ҳатто ундан катта ер-жойлар режалаштирилади. Архитектуранинг асосий тармоқлари бир неча.

1. Турар жойлар архитектураси. Мазкур тармоқ умуман архитектурада ниҳоятда муҳимдир. У турар уйлاردан ташқари ётоқхоналар ва меҳмонхоналар архитектурасини ҳам ўз ичига олади. Бу тармоқ жамият ижтимоий ҳаётида ниҳоятда муҳим роль ўйнаб, барча инсонлар ва оилалар ушбу соҳага катта эҳтиёж сезадилар. Турар-жойлар турли - туман бўлиб, ҳовлили ва ҳовлисиз, кам қаватли, ўрта қаватли ва кўп қаватли, бир ва кўп шўбали (секцияли) уйлارга бўлинади. Тураржойлар архитектурасига, шунингдек, ётоқхона ва меҳмонхоналар ҳам киради.

2. Жамоат бинолари архитектураси. Бу соҳанинг ҳам лойиҳалаш доираси каттадир. Театр ва кинотеатр, цирк, ошхона, касалхона, спорт, савдо бинолари ва маъмурий биноларнинг архитектураси билан шуғулланади. Жамоат бинолари ҳам тураржой бинолари каби ўз таснифига эга: маъмурий бинолар, овқатланиш бинолари, томоша бинолари, спорт бинолари ва иншоотлари, даволаниш бинолари, таълим ва тарбия муассасалари, савдо бинолари ва иншоотлари, транспорт ва алоқа иншоотлари ва бошқалар шулар жумла-сидандир. Ҳар бир турдаги жамоат бинолари гуруҳи алоҳида ички таснифга ҳам эгадир. Масалан, томоша бинолари театр ва кинотеатрларга, цирк ва киноконцерт залларига бўлинса, овқатланиш бинолари ресторан, қаҳвахона, ошхона, чойхоналарга бўлинади ва ҳоказо.

3. Саноат бинолари архитектураси. Ишлаб чиқариш ва саноат билан боғлиқ бино ва иншоотлар: завод ва фабрикалар, фирмалар, ишлаб чиқариш кўшма корхоналари, гидротехник ва коммунал иншоотлар каби бино ва қурилмаларнинг архитектурасидир.

4. Ландшафт архитектураси. Парк, боғлар, шаҳар майдонлари, пиёда йўллар, сайлгоҳлар ва умуман кўкаламзорлаштириш ва ташқи ободонлаштириш санъатидан иборат. Ташқи очик муҳитлар: шаҳар майдонлари, турли-туман истироҳат боғлари ва парклар, хиёбонлар, бульварлар, пиёдалар кўчалари ва унга оройиш бериш санъати намуналари ландшафт архитектурасининг объект-ларидир. Бугунги кунда ландшафт архитектурасининг объектларига нафақат ташқи очик муҳитлар, балки ички ярим очик ва ёпиқ муҳитлар: биноларнинг ички ҳовлилари, "қишки боғлар", вести-бюллар ҳам киради. Ландшафт архитектураси, шунингдек мавжуд тарихий боғлар ва кўкаламзорларни қайта тиклаш ва таъмирлаш ишлари билан ҳам шуғулланади.

5. Шаҳарсозлик. Янги қишлоқ, кўрғон, катта — кичик шаҳарлар ва бошқа аҳоли пунктларини лойиҳалаш ва қуриш, борларидан унумли фойдаланиш ва уларни ривожланиш тартиб-бини, реконструкциясини ишлаб чиқиш билан шуғулланади.

6. Меъморий ёдгорликларни таъмирлаш. Меъморий ёдгорликларни сақлаб қолиш умрини узайтириш, улардан фойдаланиш каби масалаларни ҳал этиш билан шуғулланади. Бу соҳа ҳам янги архитектура яратиш каби масъулиятли ва қийин соҳадир. Кўпинча меъморий ёдгорликлар ўз функцияларини ўтаб бўлган бўлади. Шунинг учун унга янги, кўпинча туризм томоша объекти функцияси берилади ёки ўз функцияси қолдирилади. Таъмирлаш ишлари асосан уч йўналишда олиб борилади: а) Консервация. Бунда ёдгорлик сақланган ҳолатида асраб келинади, кейинги бузилишлардан ҳимоя қилинади; б) Реставрация. Ёдгорлик дастлабки ҳолатига қайтарилади. Бу таъмирлашнинг мураккаб ва кенг тарқалган йўналиш ҳисобланади. Одатда бир ёдгорликнинг ўзида бир неча даврларда киритилган ўзгартиришлар — тузатиш топиладиким, булар ҳам ўзига ҳос даражада асрашга лойиқдир; в) Реконструкция. Бунда ёдгорликни янги мақсадга, масалан музейга мослаштириш мумкин. Архитектура одатда бошқа санъат турлари: рассомчилик, ҳайкалтарошлик, ҳалқ амалий санъатининг безакли (наққошлик, ганчкорлик, ёғоч

ўймакорлиги, тоштарошлик, кулолчилик, муқарнас) турлари билан ҳамкорликда иш олиб боради. Бу эса архитектура ушбу безакли санъат турларисиз яратилмайди дегани эмас албатта. Бугунги кунда қурилиш қурилмалари, материаллари ва пардозлаш ашёлари ўта нафис, ўзига хос пластик кўринишларга эга, замонавий қуриладиган архитектура объектларида улар кенг қўлланилмоқда. Бироқ, ҳар қандай замонавий меъморий объект ўз муҳити ва таркибида декоратив амалий санъат турларидан унумли фойдаланиш имкониятларига эгадир. Бу эса бизга боболаримиздан қолган меросдир. Архитектурада конструкция, яъни қурилмалар муҳим роль ўйнайди. Меъморликнинг ривожланиш давомида бир неча конструктив тизим шаклланди. Энг қадимий ва содда конструктив тизимлардан бири бу устунли-тўсинли қурилмалар. Бу конструкция қадимги миср ва юнон архитектурасида такомиллашиб ордер тизимига айланди. Кейинчалик ордерларни римликлар давом эттирдилар. Турон ва Эрон замида ҳам ўзига хос устунли—тўсинли қурилмалар шаклланди. Тоқ — равоқли қурилмалар нисбатан кейинроқ ривож топди. Равоқ деб икки вертикал қурилмаларни эгри чизиқли қисми билан бирлаштирилган конструкцияга айтилади. Тоқ ҳамда гумбаз том сифатида кенг фойдаланилган. Тоқ шундай конструкцияким, унинг сирти эгри чизиқни горизонтал йўналиш бўйича силжитиш натижасида ҳосил бўлади. Агар эгри чизиқни вертикал ўқ атрофида айлантурсак чизиқ гумбаз сиртини беради. Равоқ, тоқ ва гумбаэлар Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон архитектурасида ҳам кенг қўлланилган. Ўрта Осиё меъморлигида равоқ, тоқ ва гумбазларнинг турлари кўп. Ғиштдан ишланадиган бундай конструкциялар сейсмик шароитга кўпроқ мос тушган. Қадимги Рим архитектурасида қўлланилган тоқ равоқли конструкциялар бетондан ишланган. Ўтган асрнинг охирига келиб бу қурилиш материали яна қўлланила бошланди. Темир —бетон, яъни бетон ичига мустаҳкамлик учун темирдан арматура қўйилиши ва кейинчалик арматурани чўзилган ҳолда ўрнатилиши кашф этилади. Темир —бетон конструкциялари архитектура иншоотларининг қиёфасини тубдан ўзгартириб юборди. Қурилишнинг кўп қисмини техника ёрдамида

бажариш, уларни завод шароитларига, уйсозлик комбинатлари шароитларига кўчириш имкониятини берди. Ҳозирги замон конструкциялари ичида “вант”ларни алоҳида қайд этса бўлади. Вант фазовий конструкция бўлиб таянчларга ёки тиргакларга уланган сим арқонлардан иборат. Симлар устига юпқа плиталар ётказилиб том ҳосил этилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Сафаров Ш. Семантика. Т., 2013. -340 б.
2. А.Уралов, А.Рахимов, Б.Саидоваларнинг “Архитектуравий композиция ва лойиҳалаш асослари” ўқув қўлланмаси 2000 й.
3. Д.Асқарова, М.Мирюсуповаларнинг “Кичик меъморий шакллар ” номли ўқув қўлланмаси 2005 й.
4. М.Розиқбердиевнинг “Кичик архитектура шакллари” ўқув қўлланмаси 1995 й.
5. Исмаилов Ғ.М. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши: филол. фан. ном. дисс... – Т., 2011. – Б.14.
6. А.Мадвалиев “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (V-жилди) “Ўзбекистон нашрети”, 2020.
7. З.М.Маъруфов “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (II-жилди) “Рус тили”, 1981.
8. Ш.Шокиров. Турли тизимли тилларда «кўз» лексик-семантик майдони ва уни ташкил этувчи тил бирликлари типологияси. – ф.ф.ф.док. афтореферат- Т. 2020.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли / З.М.Маъруфов таҳрири остида. II Том. – Москва: Русский язык, 1981.– 672 б.
10. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. Таҳрир хайъати: Аминов М., Даминов Т., Долимов Т. ва бошқа. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2003. – 704 б.